

ארכאולוגיה, מקרא והחברה הישראלית

המהפכה המדעית בארכאולוגיה

אני מבקש להציג בפניכם את הטענה כי הארכאולוגיה של ארץ ישראל עוברת תהליך של מהפכה מדעית, אך החברה הישראלית מתקשה לקבל את המסקנות הנובעות מן התהליך הזה. פילוסוף המדע תומאס קון קבע בראשית שנות השישים כי המדעים אינם מתפתחים ברציפות, אלא תוך כדי קפיצות שבהן משתנה כל מכלול שאלות היסוד ושיטות המחקר. 'קפיצות' אלה כונו על ידי קון בשם 'מהפכות מדעיות' ולמכלול הנחות היסוד הוא קרא 'פרדיגמות'.¹ אני מבקש לטעון כי הארכאולוגיה של ארץ ישראל עוברת תהליך של מהפכה מדעית לפי הגדרתו של קון. התפנית הפרדיגמטית מתמקדת בהשתחררות הארכאולוגיה של ארץ ישראל מן הגישה המקראית שצמצמה את תחומיה, ובמעבר לגישה חברתית מרחיבת אופקים.

הארכאולוגיה החדשה מתמודדת עם שאלות הנוגעות לבסיס הכלכלי של האוכלוסיות הנחקרות, חוקרת את דרכי התארגנות החברתית ואת מבנה מוסדותיהן החברתיים ובודקת את הגורמים לשינויים חברתיים שהתחוללו במהלך ההיסטוריה הארוכה של הארץ. השאלות החדשות עודדו את פיתוחן של שיטות מחקר המבוססות על ניתוח מרחבי ועל עיבוד כמותי של הממצאים.² הארכאולוגיה הפכה ממדע עזר ששירת את מדעי המקרא ואת ההיסטוריה למדע העומד בזכות עצמו. המהפכה המדעית אפשרה לנו גם לבחון את דרכינו ולהיווכח עד כמה היו נושאי מחקרנו ואף מסקנותינו מושפעים מן הפרדיגמה של 'הארכאולוגיה המקראית' עליה גדלנו. ההסתכלות המפוכחת והביקורתית בממצאים הארכאולוגיים, שרובם היו ידועים לנו שנים רבות, היא תולדה של המהפכה המדעית.

1. ת"ס קון, **המבנה של מהפכות מדעיות**, תל אביב 1977.
2. ש' בונימוביץ', "הארכאולוגיה החדשה" והארכאולוגיה של ארץ ישראל, ארכאולוגיה 3, 1992, עמ' 59-67.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הארכאולוגיה של ארץ ישראל התפתחה כמדע שעניינו חשיפת קדמוניות העבר ושחזור ההיסטוריה הקדומה של הארץ בזיקה למקורות הכתובים, ובראשם המקרא. אסכולת 'הארכאולוגיה המקראית' שעוצבה בידי ויליאם אולברייט ותלמידיו מתוך שאיפה לדחות את הטענות כנגד ההיסטוריות של סיפורי המקרא, אומצה ופותחה על ידי אבות הארכאולוגיה של ארץ ישראל: בנימין מזר, נחמן אביגד, יגאל ידן ויוחנן אהרוני. חוקרים אלה ותלמידיהם התמידו בשנות החמישים, השישים והשבעים במחקר של תקופות הברונזה והברזל, תוך ביטחון מלא בדרכם ותוך שאיפה, במודע או שלא במודע, לחשוף בעזרת הארכאולוגיה את העבר המקראי. **אטלס כרטא לתקופת המקרא** שערך יוחנן אהרוני³ וספרו של יגאל ידן על **תורת המלחמה בארצות המקרא**⁴ מציגים את התמונה בצורה בהירה וחד משמעית: אהרוני מציג את המפות הנוגעות לאברהם וליצחק בארץ במחצית הראשונה של האלף השני,⁵ וידן מכתיר את פרק ד בספרו העוסק בתקופת הברונזה התיכונה כ'תקופת האבות' ואת פרק ה הדן בתקופת הברונזה המאוחרת כ'תקופת השעבוד, יציאת מצרים וכיבוש הארץ'.⁶ הזיקה בין התקופות הארכאולוגיות וסיפורי המקרא נתפסה כמובנת מאלה, ללא עוררין. בהתאם למסורת זו, אנו - תלמידיהם וממשיכי דרכם - 'מצאנו' עדויות לאירועים מקראיים רבים ומגוונים: את השער דרכו נכנס אברהם לך, את באר אברהם בבאר שבע, את המקדש המדייני בערד, את מזבח יהושע בהר עיבל, את חורבן חצור על ידי יהושע, את העדויות למקדש ישראלי בשילה, את מכרות שלמה בתמנע, את שערי שלמה בחצור, במגידו ובגזר, את אורוות שלמה (או אורוות אחאב) במגידו ואפילו את הר סיני בהר כרכום.

אולם לאט לאט החלו להסתמן בקיעים בתמונה. לא כל מה שחשפנו אכן התאים למסופר במקרא או לכרונולוגיה המקראית. בניגוד להצעות אולברייט וגליק לתארך את ימי האבות לתקופת הברונזה הביניימית, במאה העשרים ואחת לפנה"ס (תוך תיאום עם הכרונולוגיה הפנים-מקראית), הציע בנימין מזר, כבר בשנת 1967, לקבל את העדויות בסיפורי האבות על הפלשתים והארמים לא כאנכרוניזם אלא כסימן לכך "כי ההווי והתמונה האתנית והמדינית-החברתית, המשתקפים בסיפורים על האבות, מתאימים בדרך כלל לסוף תקופת השופטים וראשית המלוכה".⁷ משמע שרקעם ההיסטורי של האבות היה בתקופת ההתנחלות ולא מאות שנים לפני כיבוש הארץ. אכן, במהדורה החדשה של **אטלס כרטא**, שנערכה מחדש על ידי אנסון רייני,

3. 'א אהרוני, **אטלס כרטא לתקופת המקרא**, ירושלים 1964.
4. 'ידן, **תורת המלחמה בארצות המקרא**, רמת גן 1963.
5. 'א אהרוני (לעיל, הערה 3), מפות 25-26, עמ' 28.
6. 'ידן (לעיל, הערה 4), עמ' 91 ואילך ועמ' 135 ואילך.
7. ב' מזר, **כנען וישראל: מחקרים היסטוריים**, ירושלים 1974, עמ' 136.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הועברו המפות הנוגעות לאבות ממקומן בראשית האלף השני והוצבו אחרי מסע מרנפתח.⁸

הסתירות בין התמונה ההיסטוריוגרפית המקראית לבין המציאות הארכאולוגית ידועות זה עשרות שנים ומוכרות לכל חוקר. בימיה הבטוחים של הארכאולוגיה המקראית טרם חשנו שהסתירות מכריעות את הכף. נטינו לקבל את הפירושים, את התיקונים של הטקסט המקראי והסברים אחרים על מנת לתרץ את הקשיים. זהו בדיוק שלב המשבר, על פי תפיסתו של קון, בו מתרבות האנומליות שהחוקרים צריכים להתמודד אתן ומופיעים פתרונות מאולצים לממצא הסותר. כאשר יותר ויותר חוקרים חשים כי הוגדשה סאת התירושים וכי 'המדע התקני' אינו מסוגל להתמודד עם הקשיים, מגיע שלב המהפכה. כאמור, אני מבקש לטעון כי הארכאולוגיה של ארץ ישראל נמצאת בעיצומה של מהפכה מדעית כזו.

ככל שהאירוע המקראי קדום יותר כן קיימת הסכמה מלאה יותר להתייחסות ספקנית באשר להיסטוריות הממשית שלו. כך למשל ביחס לסיפורי הבריאה, לסיפור המבול ולסיפור חורבן סדום ועמורה. יותר קשה להשתחרר מהמסורת המקראית כאשר מטפלים בשעבוד מצרים, בכיבוש הארץ או בממלכה המאוחדת. עם זאת מן הראוי להדגיש כי החל בשנות השמונים נעשו ארכאולוגים מודעים לסכנה הכרוכה בשאיפה להציג את התנ"ך כהיסטוריה. אמנון בן תור כתב בפרק המבוא לקורס **מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא**, את הדברים המפורשים הבאים:⁹

קשה לאמוד את סכומי הכסף ולהעריך את המאמץ האנושי שנתכלה במאמצי סרק כגון חיפוש תיבת נוח באררט, חיפוש קבר משה בהר נבו, חיפוש חיל פרעה בים סוף, התחקות אחר שרידיהן של סדום ועמורה בקרקעית ים המלח, וכיוצא באלו - כל זה מתוך הדחף הבלתי-רציונלי להוכיח את אמיתותם ההיסטורית של האירועים הנזכרים בסיפור המקראי... הצורך העז הזה - 'לאמת את התנ"ך' - אינו קיים לגבי האיש הדתי, המאמין. לגביו עומד הכתוב בזכות עצמו, ואינו נתון לביקורת או זקוק להוכחה. הוא אינו תופס גם לגבי מרבית החוקרים - היסטוריונים, חוקרי מקרא וארכיאולוגים. הצורך הזה קיים, במידה רבה של עוצמה ומסיבות בלתי רציונליות לחלוטין, בקרב חלקים נרחבים של הציבור הבלתי-מאמין, שמאוד חשוב לו, ומאוד היה רוצה שהארכיאולוגים יוכיחו לו שכל האירועים המתוארים בתנ"ך אכן קרו, וכל האישים הנזכרים והקורות אותם - הינם אמת צרופה. יש בכך משום אונס

8. 'א' אהרוני וא' רייני, **אטלס כרטא לתקופת המקרא**, ירושלים 1995,³ עמ' 39 ואילך.

9. 'א' בן תור, 'מהי ארכיאולוגיה? - פרקי מבוא', בתוך: 'א' בן תור (עורך), **מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא**, תל אביב תשמ"ט, עמ' 41-42.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הארכיאולוגיה, וניסיון לשעבדה לעשות את מה שאין היא אמורה ואין היא יכולה לעשות - להוכיח דבר שאינו ניתן להוכחה, דהיינו - אמונה [ההדגשות שלי - ז"ה].

מרבית הארכאולוגים נואשו מזמן מן הניסיונות לאתר את הר סיני או את אתרי החנייה של בני ישראל במדבר. אחד האתרים המרכזיים בסיפור הנודדים במדבר הוא קדש ברנע, מקום שבו ישבו בני ישראל ימים רבים (דברים א', מו). והנה התברר בחפירות הנרחבות בקדש ברנע, כי האתר נושב לראשונה במאה האחת עשרה (ויש הטוענים אף לתאריך מאוחר יותר). כך פוסק עמיחי מזר:

מחקרים ארכיאולוגיים שיטתיים שנערכו בקדש ברנע ובבקעת באר שבע-ערד לא העלו כל ממצא ארכיאולוגי משלהי תקופת הברונזה המאוחרת, התקופה שמקובל לראותה כתקופת 'יציאת מצרים'... בסקר ארכיאולוגי ברחבי נווה המדבר של קדש ברנע או בתל שנחפר בשיטתיות לא נמצא, ולו גם חרס אחד, מתקופת הברונזה המאוחרת או מתקופת הברזל א...¹⁰

מקדש ברנע אמורים היו בני ישראל לעלות לאזור ערד ולהתעמת עם מלך ערד הכנעני. גם כאן, לאחר חמש עשרה שנות חפירה באתרי בקעת באר שבע, נאלץ אהרוני לקבוע:

ראשית כול מתברר, שאין יסוד היסטורי למסורת המקראית, כי בבואם מקדש ברנע נתקלו שבטי ישראל במלך ערד, שחלש על מרחביו המזרחיים של הנגב והיכה אותם בחרמה השכנה.¹¹

על מסורת זו קובע גם ע' מזר מפורשות: "כי אין לראות בה מסורת המשקפת אירוע היסטורי מתקופת הכיבוש".¹²

בשנה האחרונה חשפתי חלקים מתל יפו שבהם שכן אחד ממרכזי המנהל המצרי בארץ ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת (לצד עזה ובית שאן). נוכחות מצרית כזו נחשפה גם בחפירות לכיש, תל שרע ותל מור. אולם המחבר של סיפור הכיבוש המקראי של ארץ ישראל לא הכיר את המציאות הגאופוליטית במאות השלוש עשרה והשתים עשרה לפנה"ס בארץ ישראל. הנוכחות המדינית, הצבאית והפוליטית של מצרים אינה נזכרת כלל בסיפורי הכיבוש במקרא.

הסתירות בין הממצא הארכאולוגי למסורת הכיבוש הצבאי האחיד בהנהגת יהושע ידועות כבר עשרות שנים, ולמיטב ידיעתי היה יגאל ידן המנוח הארכאולוג

10. ע' מזר, 'תקופת הברזל א', מבוא לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת המקרא, תל אביב תש"ן, עמ' 42.

11. 'אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ח (מהדורה מתוקנת בעריכת 'אפעל), עמ' 172.

12. ע' מזר (לעיל, הערה 10), עמ' 43.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האחרון שתמך בהיסטוריות של מסורת זו. קתלין קניון, חופרת יריחו, קבעה מפורשות שאין תמיכה להשערה כי יריחו הייתה מבוצרת בחומה בתקופת הברונזה המאוחרת. כל הטענות שהחומות כביכול נסחפו או שהמשיכו להשתמש בחומות מתקופת הברונזה התיכונה, הם תירוצים פסולים שלא היה עולה על דעתנו להציעם ביחס לשום תקופה אחרת ולשום עיר אחרת שבה לא נחשפו חומות. על הסתירה בין הממצא הארכאולוגי בעי ובין הסיפור המקראי על כיבוש העי כותב עמיחי מזר:

זוהי עדות ארכיאולוגית חד-משמעית, המראה כי הסיפור בספר יהושע פרק ח אינו מעוגן במציאות היסטורית המתאימה לתקופת הכיבוש, וזאת על אף היותו סיפור משופע בפרטים טופוגרפיים וטקטיים.¹³

למעשה אנו יודעים כיום, לאחר מחקרה של רבקה גונן¹⁴ ומחקרי בנושא הארכאולוגיה של העיר,¹⁵ כי כל הערים הכנעניות לא היו מבוצרות בחומות. התיאור המקראי המובא בנאום משה: "שמע ישראל, אתה עבר היום את הירדן לבא לרשת גוים גדלים ועצמים ממך, ערים גדלות ובצורת בשמים" (דברים ט', א) מנוגד לממצא הארכאולוגי. ניתן להסביר את העצמת הכנענים בכוונת המחבר להאדיר את ישועות האל במלחמתו למען בני ישראל בכיבוש הארץ.

גם פרשת הממלכה המאוחדת, כתקופה הקרובה ביותר לפרק הזמן בו העדויות המקראיות נתמכות על ידי הממצא הארכאולוגי, לא ניצלה משבט הביקורת. הממצאים מירושלים אינם משאירים מקום לספק כי במאה העשירית היו השטחים הבנויים בעיר מוגבלים בשטחם ובעושרם. אסתפק בדברים שכתב עמיחי מזר בסיכום מאמרו על התקופה:¹⁶

דומה כי אין בממצא כדי לבסס קיומה של אימפריה ישראלית בימי דוד ושלמה, כמתואר במקרא. על מנת להתקרב לתמונה הארכיאולוגית יש לקלוף מתיאורי המקרא שכבות עבות של הגזמות בעלות נופך אגדי-הירואי שנוספו בוודאי במרוצת מאות שנים של העברת המסורת. הממצא הארכיאולוגי, על אף מיגבלותיו הרבות, עשוי לתת את קנה המידה האמיתי להערכת התקופה כפי שהיתה באמת.¹⁷

13. שם.

14. ר' גונן, 'העיר בכנען ערב כיבוש הארץ בידי בני ישראל', מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ובתרבותו א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 25-38.

15. ז' הרצוג, 'העיר הכנענית: בין אידיאולוגיה וממצא ארכיאולוגי', בתוך: א' פאוסט וא' מאיר (עורכים), תרבות חומרית, חברה ואידיאולוגיה: כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, רמת גן תשנ"ט, עמ' 42-50.

16. ע' מזר, 'הערכת תקופת הממלכה המאוחדת לאור הממצא הארכיאולוגי', בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים ג, תשנ"ח, עמ' 60-68.

17. שם, עמ' 65.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

צריך להוסיף על כך שתי עובדות חשובות: ראשית, המקרא אף הוא אינו מזכיר את שמה של 'הממלכה המאוחדת'. שנית, תיאור מסע שישק, שנערך בשנת 926 לפנה"ס על פי הכרונולוגיה המצרית, מתעלם לגמרי מקיומן של ממלכות יהודה וישראל. צבא שישק עבר בארץ לאורכה ולרוחבה, אך כותבי ההיסטוריה המצריים מזכירים רק את שמות הערים והכפרים שהרס צבא זה. אילו היו בימי שישק ממלכות מגובשות ועצמאיות, ספק אם היה משמיט מרשימתו את עובדת ניצחונו עליהן.

אין מחלוקת בקרב הארכאולוגים וההיסטוריונים באשר לתקפותן של העדויות המקראיות כאשר אנו עוסקים בתקופת ממלכות ישראל ויהודה. מן המאה התשיעית לפנה"ס ואילך הממצא הארכאולוגי תומך ואף מעשיר את הידיעות על התקופה שמקורן במקרא. קיומו של מקדש בערד, מציאותו של מזבח מפואר בתל באר שבע וחשיפתו של מפעל מים כביר ממדים באתר זה הם רק דוגמות בודדות למציאות עשירה זו.

בסיכומו של דבר הנושא שעומד על סדר היום הוא שאלת תהליך התגבשותן של הישראלים לעם. הספרות על כך ענפה ולא כאן המקום לפרטה.¹⁸ אציין כי המציאות כפי שהיא משתקפת בממצא הארכאולוגי אינה מאפשרת לייחס את מוצאם של המתישבים בארץ ישראל בראשית תקופת הברזל א למצרים. לפיכך מוסכם על רוב החוקרים כי מקור מרבית המתישבים היה בתחומי ארץ ישראל (על שתי גדותיה). מן הראוי להדגיש כי הממצא היה לנגד עינינו כבר עשרות שנים. כבר ב-1963 הופתעה רות עמירן, חוקרת הקרמיקה הדגולה, מן הדמיון של כלי החרס בתקופת הברזל לאלה של תקופת הברונזה המאוחרת:

בחומר שריכזנו בלוחות שבספר זה נראה, שאמנם נישא בה, בקיראמיקה הישראלית, **סבל הירושה** של הקיראמיקה הכנענית, ...העובדה ש'המשבר' (break) הקיראמי שבין תקופת הברונזה לתקופה הישראלית איננו חריף ביותר אפשר יש להסיק ממנה, ...כי לא הערכנו עד כה בתחום התרבות החומרית במידה מספקת את משקלו של האלמנט האתני 'העברי' שהיה קיים בארץ בתקופת הברונזה המאוחרת... ולו יש ליחס את תפקיד הגשר-והקשר עם האלמנטים החדשים, והוא הוא נושא ה'מורשת הכנענית'¹⁹

מובן כי הפתרון שעמירן מציעה, שהמורשת הכנענית הועברה למתיישבים באמצעות האלמנט האתני 'העברי', פירושו שמקורם של המתישבים היה בתחומי הארץ ולא מחוץ לה.

18. ראה: א' אורן ו' אחיטוב (עורכים), **ראשית ישראל: היבטים מקראיים, היסטוריים וארכיאולוגיים** [= באר שבע יב, תשנ"ט], באר שבע תשנ"ט.

19. ר' עמירן, **הקיראמיקה הקדומה של ארץ-ישראל**, ירושלים 1963, עמ' 233-234.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חוקרי המקרא מודעים למידת השפעתן של אסכולות פוליטיות ותאולוגיות על תוכנם ולשונם של המקורות המרכיבים את ספרי תורה, נביאים ראשונים ודברי הימים.²⁰ ההיסטוריונים המבססים את מחקריהם על שילוב של מחקר המקרא, התעודות הקדומות והממצא הארכאולוגי, אף הם מאמצים את הגישה הביקורתית:²¹

ניתן לשער, שכותבי תולדות ישראל, אשר ניסו להציג תמונה מגובשת כלל-שבטית על ראשיתו, התהוותו לעם והיאחזותו בארצו - קיבצו את המסורות הלא-רבות שרווחו אז, השלימו אותן בעזרת תיאורים רבים שאין להם ולא כלום עם המציאות הקדומה, ושרטטו בהתאם לתפיסתם ההיסטורית המיוחדת מספר שלבי התפתחות הבאים זה אחר זה ברצף.

תהליך של מהפכה מדעית הוא מצב שבו מרבית הקהילה המדעית מאמצת את הפרדיגמה החדשה. מובן כי בכל מהפכה יש חוקרים שמתקשים להיפרד מהנחות היסוד הקודמות. דוגמות כאלה אפשר למצוא בכתביהם של אברהם בירן ואדם זרטל. אברהם בירן, שחשף שער מסוף תקופת הברונזה התיכונה II בתל דן, אינו מהסס לקבוע, עשרים וחמש שנה לאחר פרסום מאמרו של מזר, כי העיר מן המאה השמונה עשרה לפנה"ס הייתה:²² "באותה תקופה עצמה, שאברהם אבינו התארח בעיר דן לאחר נצחונו על מלכי הצפון ששבו את לוט אחינו (בראשית י"ד, יד)". זרטל שחזר שרידי מבנה בודד בן שני חדרים שנחשף בהר עיבל, כמזבח יהושע. אלה דעות הנראות כיוצאות דופן במחקר העכשווי ולא נראה לי שיש סיכוי שהן תהפוכנה לנחלת הכלל. התהליך הוא בלתי הפיך.

ארכאולוגיה, מקרא והחברה הישראלית

תפקידה המרכזי של הארכאולוגיה של ארץ ישראל בעיצובה של הזהות הלאומית הישראלית ידוע לכולנו. הקמת מדינת ישראל נתפסה כחידוש עצמאות ישראל בארצו מתקופת המלוכה וממלכת החשמונאים. האוכלוסייה החילונית שדחתה את היסודות ההלכתיים של התלמוד, אימצה את התנ"ך כאמצעי להידוק הקשר עם הארץ. חגי ישראל מסמלים את אירועי יציאת מצרים, את הנדודים במדבר ואת מתן התורה בהר סיני. הארכאולוגיה החושפת הלכה למעשה את שרידי תקופת המקרא, נתפסה על ידי הישראלי הרציונלי כמדע אקטואלי ההופך מיתוס למציאות. בשנות החמישים והשישים נעשתה הארכאולוגיה ל'תחביב לאומי' וחפירות מצדה התנהלו

20. י' אמית, **היסטוריה ואידאולוגיה במקרא**, תל אביב 1997.

21. נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה: היבטים ארכאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל**, ירושלים 1990, עמ' 290-291.

22. א' בירן, דן: 25 שנות חפירות בתל דן, תל אביב 1992, עמ' 8.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

על ידי תלמידי תיכון במסגרת 'שירות לאומי'. התיאורים המקראיים של ראשית עם ישראל, של האבות, של הירידה למצרים, של יציאת מצרים, של קבלת התורה במעמד הר-סיני, של הנדודים במדבר, של כיבוש הארץ, של מלחמות השופטים, ובוודאי של ימי הזוהר של ממלכת דוד ושלמה קיבלו משמעות היסטורית שאיש לא פקפק באמינותה.

מעמדה של הארכאולוגיה בחברה הישראלית החילונית כולה, ללא קשר לדעה פוליטית, מנע במידה רבה את היכולת ואת הנכונות להפנים את ממצאי המחקר שהוצגו לעיל. העדויות והמסקנות מצויים בשפע בספרות הארכאולוגית, המקראית וההיסטורית. הציבור הרחב נטה עד כה להעלים עין מממצאים אלו, ומכאן גם ההפתעה והתגובות הנרחבות בעקבות פרסום רשימתי במוסף הארץ.

פרסמתי את רשימתי, כאמור, מתוך שאיפה להביא לידיעת הציבור הרחב את דברה של הארכאולוגיה החדשה. ייתכן שההד הרחב שעורר מאמרי ושעצם ארגונו של כנס זה וכנסים נוספים המתוכננים בקרוב, מעידים שעיתוי הפרסום היה מוצלח. ייתכן כי החברה הישראלית מגובשת ואיתנה דיה כדי להישיר את מבטה אל המציאות שבאה לידי ביטוי בעובדות הארכאולוגיות. אני מצפה מן הציבור הישראלי שאימץ את הארכאולוגיה אל לבו כאשר נראה היה שהיא תומכת בהיסטוריות של סיפורי המקרא, שלא יפנה עורף למסקנות הארכאולוגים כאשר הן מערערות על ההיסטוריות של חלק מסיפורי המקרא.

אני כמובן מודע למשמעויות התרבותיות והפילוסופיות הנובעות מן התמונה המוצגת על ידי. אני שמח כי בכנס זה משתתפים חוקרים העוסקים בתחומים מגוונים של התרבות האנושית ואני מצפה בעניין לשמוע את תגובותיהם. כתלמיד החוג למקרא אני מכיר ומעריך את עושרה ואת ייחודה של הספרות המקראית. ייתכן שערעור ההיסטוריות של החלקים ההיסטוריים במקרא יעודד הערכה רבה יותר של ספרות הנבואה. אולי כעת יודגשו הרעיונות האנושיים והאוניברסליים של נביאי ישראל, והם שיעמדו בראש מעייני הציבור הנאור.

נראה לי הגיעה העת להפריד בין מיתוסים, הקיימים בכל חברה וממלאים בה תפקיד תרבותי חשוב, לבין מציאות היסטורית. ההפרדה הזו קיימת בכל התרבויות. הפרדה כזו מאפשרת לי, באופן אישי, לבנות סוכה בכל חג סוכות, לערוך בה סעודת חג משפחתית ואף לקיים מסורת רבת שנים של 'סוכה פתוחה' לחברינו.